१. परिचयः ।

(प्रथमः घटकः)

अहं छात्रः ।
मम नाम राहुलः ।
मम माता विदुला ।
मम पिता सुरेशः ।

त्वं छात्रा ।
त्वं राधा ।

एषः अथर्वः ।

एषा रमा ।

सः दीपेशः ।

IA8S1N

सा श्रेया ।

- **कृतिः– एवं सर्वे छात्राः स्वपरिचयं कथयन्ति । तथा स्वमित्रस्य नाम वदन्ति ।**

गायत! नन्दत!
हस्तकुटुम्बम् ।

एषः स्नेहालुः तातः ।
अस्य नाम खलु **अङ्गुष्ठः** ।।१।।
निकटे निवसति ननु माता ।
नाम **तर्जनी** तस्याः ।।२।।
ज्येष्ठा पुत्री दीर्घतमा ।
नाम **मध्यमा** तस्याः ।।३।।
तस्याः भगिनी मनोरमा ।
अस्ति ननु सा **अनामिका** ।।४।।
अन्ते भवति कनिष्ठबाला ।
तस्याः नाम **कनिष्ठिका** ।।५।।
हस्तद्वयेन प्रणमामि ।
आशीर्वादं विन्दामि ।।६।।

मम अङ्गानि ।

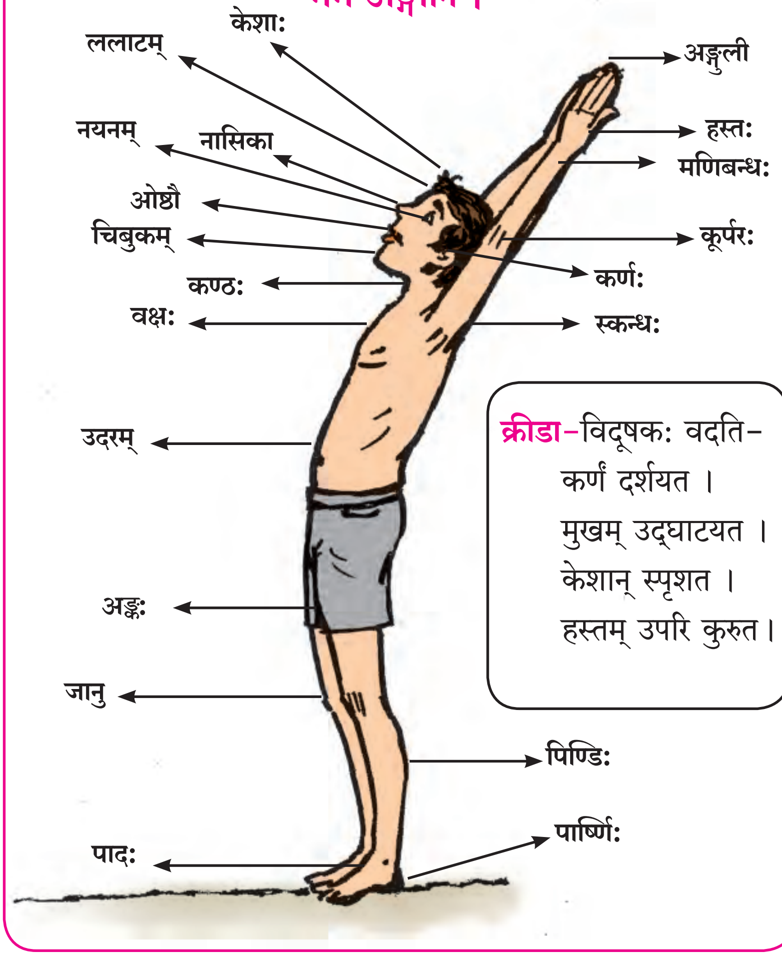

क्रीडा–विदूषकः वदति–
कर्णं दर्शयत ।
मुखम् उद्घाटयत ।
केशान् स्पृशत ।
हस्तम् उपरि कुरुत ।

२. कः, का, किम्?

IAHN3B

२.१ एषः/सः

एषः असीमः ।
एषः चलति ।
कः चलति?
एषः असीमः चलति ।

सः प्रसादः ।
सः धावति ।
कः धावति?
सः प्रसादः धावति ।

योगेशः धावति ।

अर्जुनः गच्छति ।

मेघः वर्षति ।

सिंहः गर्जति ।

- **कृति :–** छात्राः मञ्जूषाद्वयस्य साहाय्येन वाक्यानि वदन्ति ।

छात्रः, गिरीशः, सिंहः, मयूरः, काकः, गजः, मूषकः, शुनकः, शुकः, शिक्षकः बालकः, अश्वः, मर्कटः	पठति, गच्छति, आगच्छति, लिखति, खादति, उपविशति, उत्तिष्ठति, पिबति, पश्यति, नृत्यति, खेलति, गायति, नमति, उत्पतति, वदति

भाषाभ्यासः

चित्रं दृष्ट्वा वाक्यं लिखत ।

____

____

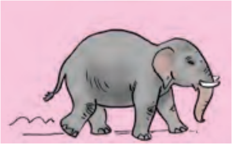

____

____

२.२ एषा/सा

एषा नीलिमा ।
एषा गायति ।
का गायति?
एषा नीलिमा गायति ।

सा स्वाती ।
सा नृत्यति ।
का नृत्यति?
सा स्वाती नृत्यति ।

- **कृतिः –** छात्रः स्वसमीपे/दूरे उपविष्टस्य मित्रस्य विषये वाक्यं वदति ।
यथा, एषः सुभाषः उपविशति । सः सङ्केतः हसति । एषा नीता लिखति । सा सुवर्णा चलति ।

१. मञ्जूषायाः साहाय्येन वाक्यानि रचयत ।

हरिणः, गायकः, नृपः, सः, एषः, कः, अमितः, कपोतः, मार्जारः, शुकः, सिंहः	चटका, पिपीलिका, बालिका, विद्यार्थिनी, महिला, मक्षिका, गीता, नदी, सा, एषा, का, श्रेया, शिक्षिका
वदति, पश्यति, पतति, हसति, खादति, पिबति, वसति, कथयति, नमति, वहति, गायति चलति, उपविशति, क्षिपति, उत्तिष्ठति, तिष्ठति, गच्छति, आगच्छति, भ्रमति, गर्जति	

२. चित्रं दृष्ट्वा वाक्यं लिखत ।

________ ________ ________ ________

२.३ एतद्/तद्

एतत् फलम् ।
एतत् पतति ।
किं पतति ?
एतत् फलं पतति ।

तत् कमलम् ।
तत् विकसति ।
किं विकसति ?
तत् कमलं विकसति ।

- **कृतिः–** क्रियापदं योजयित्वा छात्राः वाक्यानि वदन्ति ।

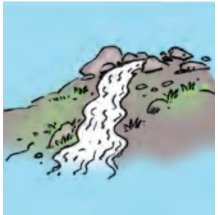

व्यजनम् ________ । अपत्यं ________ । जलम् ________ । रेलयानम् ________।

क्रीडा– शिक्षकः एकैकं शब्दं वदति । शब्दस्य लिङ्गं ज्ञात्वा छात्राः क्रियां कुर्वन्ति ।
यथा– यदि पुंलिङ्गशब्दः तर्हि छात्राः हस्तम् उपरि कुर्वन्ति,
यदि स्त्रीलिङ्गशब्दः तर्हि तालिकावादनम्,
यदि नपुंसकलिङ्गशब्दः तर्हि 'ॐ' इति ध्वनिः ।
शब्दाः– अश्वः, वृद्धा, पर्णम्, वृक्षः, एषः, पेटिका, गगनम्, हस्तः, सा, चषकः, कूपी, तत्, वनम्, पात्रम्, नदी, एषा, स्थालिका, फलम्, यानम्, पुरुषः, एतत्, उदरम् ।

भाषाभ्यासः

१. **योग्यस्तम्भेषु शब्दान् लिखत ।**

शब्दाः	सः	सा	तत्
चन्द्रः, लता, पत्रम्, दुग्धम्, पादरक्षा, अश्वः, विमानम्, शाटिका, वृद्धः, पेटिका, गृहम्			

२. **प्रश्ननिर्माणं कुरुत । यथा– मृगः धावति । कः धावति ?**

१. छात्रः लिखति । २.फलं पतति । ३.बालिका गायति । ४. मर्कटः खादति । ५. एषा पश्यति ।

पठत–बोधत

अत्र

तत्र

कुत्र ?

शुनकः अत्र ।	पर्वतः तत्र ।	वायुः कुत्र ?	यानं कुत्र ?
बालिका अत्र ।	वृक्षः तत्र ।	वायुः सर्वत्र ।	यानम् अत्र नास्ति,
कन्दुकः कुत्र ?	नदी कुत्र ?	प्रकाशः कुत्र ?	यानं तत्र नास्ति ।
कन्दुकः अत्र ।	नदी तत्र ।	प्रकाशः सर्वत्र ।	यानम् अन्यत्र ।

बालिका, कन्दुकः शुनकः च एकत्र । गृहं वृक्षः च एकत्र ।

वदत– **अत्र, तत्र, कुत्र, अन्यत्र, सर्वत्र, एकत्र ।**

गायत ! नन्दत !

चटक! चटक!
चटक, चटक, रे चटक
चिवँ चिवँ, कूजसि त्वं विहग !

नीडे निवससि सुखेन डयसे
खादसि फलानि मधुराणि ।
विहरसि विमले विपुले गगने
नास्ति जनः खलु वारयिता ।।१।।

मातापितराविह मम न स्तः
एकाकी खलु खिन्नोऽहम् ।
एहि समीपं चिवँ चिवँ मित्र
ददामि तुभ्यं बहुधान्यम् ।।२।।

चणकं स्वीकुरु पिब रे नीरं
त्वं पुनरपि रट चिवँ चिवँ चिवँ ।
तोषय मां कुरु मधुरालापं
पाठय मामपि तव भाषाम् ।।३।।

–डॉ. विश्वासः, बेंगलुरु ।

३. के कुर्वन्ति ?

३.१ एते/ते

एते छात्राः ।
एते पठन्ति ।
के पठन्ति ?
एते छात्राः पठन्ति ।

ते अश्वाः ।
ते धावन्ति ।
के धावन्ति ?
ते अश्वाः धावन्ति ।

छात्राः लिखन्ति ।

पुरुषाः उपविशन्ति ।

शकटाः गच्छन्ति ।

बालकाः पश्यन्ति ।

• **कृतिः –**

शिक्षक, वैद्य, चित्रकार, गायक, सैनिक, याचक, वृद्ध, पुरुष, बालक, सिंह, रक्षक	एतैः शब्दैः सह छात्राः परिचितक्रियापदानि योजयित्वा बहुवचनवाक्यानि वदन्ति ।

३.२ एताः/ताः

एताः बालिकाः।
एताः वदन्ति ।
काः वदन्ति ?
एताः बालिकाः वदन्ति ।

ताः विद्यार्थिन्यः ।
ताः नृत्यन्ति ।
काः नृत्यन्ति ?
ताः विद्यार्थिन्यः नृत्यन्ति ।

चटकाः कूजन्ति ।

महिलाः नमन्ति ।

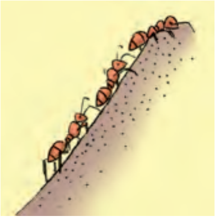

पिपीलिकाः गच्छन्ति ।

ताः खेलन्ति ।

• **कृतिः–** शिक्षकः शब्दं वदति । छात्राः बहुवचनं वदन्ति । यथा मापिका–मापिकाः ।
पेटिका, छात्रा, वैद्या, निवेदिका, अङ्गुली, पुस्तिका, लेखनी, कूपी, द्रोणी ।

३.३ एतानि/तानि

एतानि कमलानि । एतानि विकसन्ति ।
कानि विकसन्ति? एतानि कमलानि विकसन्ति ।

तानि पत्राणि । तानि पतन्ति ।
कानि पतन्ति? तानि पत्राणि पतन्ति ।

विमानानि गच्छन्ति ।

यानानि तिष्ठन्ति ।

वाहनानि धावन्ति।

● **कृतिः– चित्रं दृष्ट्वा वाक्यं लिखत ।**

____

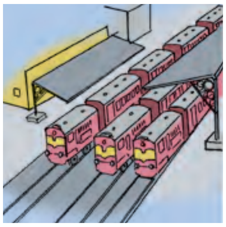

____

____

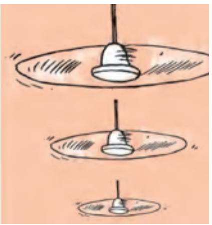

____

भाषाभ्यासः

१. वाक्यानि पूरयत ।

१. एते ________ (सिंह) गर्जन्ति ।
२. ________(के/काः/कानि) यानानि धावन्ति?
३. महिलाः ________ । (वदति/वदन्ति)
४.________ बालिकाः नृत्यन्ति। (ते/ताः/तानि)
५.________(नदी) वहन्ति ।
६. वैद्याः ________ । (पश्यति/पश्यन्ति)

गायत! नन्दत!

सर सर आयान्ति वर्षाधाराः
अत्र प्रसन्नाः सर्वे जीवाः ।
वृक्षैः प्राप्तं नवजीवनम्
नृत्यन्ति मोदेन बालाः सततम् ।।१।।

धप् धप् पतन्ति जलप्रपाताः
ड्रँव ड्रँव कुर्वन्ति कूपमण्डूकाः ।
टप् टप् गायन्ति पर्णेषु बिन्दवः
पक्कवटखादने मग्ना जनाः ।।२।।

कृष्णान् मेघान् पश्य आकाशे
धडाम् धुडुम् धडाम् धुडुम् गर्जन्ति ते ।
जलेन क्लिन्नं जातमङ्गं
धो धो धो वर्षन्ति मेघाः सततम् ।।३।।

नृत्यं कुर्वन्ति मयूरास्ते
सिंहा गर्जन्ति ननु मेघनादः ।
सत्वरं वहन्ति सागरं नद्यः
प्राणा हि प्राणिनां वर्षाकालः ।।४।।

डॉ. श्रीहरिः गोकर्णकरः

४. द्वौ, द्वे, द्वे ।

४.१ एतौ/तौ

एतौ शुनकौ । एतौ खादतः ।
कौ खादतः? एतौ शुनकौ खादतः ।

तौ बालौ । तौ खेलतः ।
कौ खेलतः? तौ बालौ खेलतः ।

४.२ एते/ते

एते गायिके । एते गायतः ।
के गायतः? एते गायिके गायतः ।

ते विद्यार्थिन्यौ । ते पठतः ।
के पठतः? ते विद्यार्थिन्यौ पठतः ।

४.३ एते/ते

एते वाहने । एते गच्छतः ।
के गच्छतः? एते वाहने गच्छतः ।

ते पुष्पे। ते विकसतः ।
के विकसतः? ते पुष्पे विकसतः ।

भाषाभ्यासः

१. तालिकां पूरयत ।

छात्रः पठति ।	छात्रौ पठतः ।
व्याघ्रः गर्जति ।	____________
____________	मार्जारौ पिबतः ।
गजः गच्छति ।	____________
____________	पुरुषौ पश्यतः ।

२. मेलनं कुरुत ।

गृहम्	ते
तत्	पत्रे
पत्रम्	पुस्तके
पुस्तकम्	गृहे

IB1F6L

५. अहं, त्वम् ।

५.१ अहम्

अहं बालकः अस्मि ।
अहं प्रभाते स्नानं करोमि ।
अहं मध्याह्ने शालां गच्छामि ।
अहं सायङ्काले खेलामि ।
अहं रात्रौ निद्रां करोमि ।

अहं बालिका अस्मि ।
अहं प्रातराशं खादामि ।
अहं प्रभाते शालां गच्छामि ।
अहं मध्याह्ने स्वाध्यायं करोमि ।
अहं सायङ्काले गीतं गायामि ।

- **कृतिः–** छात्रः स्वदिनचर्यां पञ्चषड्वाक्येषु वदति ।

५.२ त्वम्

शिक्षिका – त्वं कुत्र वससि ?
छात्रः – अहं नाशिकनगरे वसामि ।
शिक्षिका – त्वं कदा खेलसि ?
छात्रः – अहं सायङ्काले सपादसप्तवादने खेलामि ।
शिक्षिका – तर्हि कदा अध्ययनं करोषि ?
छात्रः – रात्रौ दशवादनपर्यन्तम् अध्ययनं करोमि ।
शिक्षिका – त्वं सम्यक् गायसि । चित्रमपि सुन्दरम् आलिखसि । अध्ययनम् अपि करोषि । सत्यमेव त्वम् आदर्शः बालकः ।

- **कृतिः–** एकः छात्रः अन्यं छात्रं प्रश्नं पृच्छति । अन्यः छात्रः उत्तरं वदति। 'त्वं कुत्र वससि ? त्वं किं करोषि ?' एवं छात्राः परस्परं प्रश्नं कुर्वन्ति । उत्तरं वदन्ति च ।

भाषाभ्यासः

अहम्/त्वम् इति शब्दं योजयत ।

१. ______ खेलामि । २. ______ धावसि । ३. ______ पठसि ।
४. ______ पश्यामि । ५. ______ कूर्दसि । ६. ______ हसामि ।

५.३ आवाम्, वयम्

आवां लिखावः ।

वयं लिखामः ।

आवां लिखावः ।

वयं धावामः ।

- **कृतिः–**एकः छात्रः वाक्यं वदति (अहं गच्छामि ।), अनन्तरं बालकद्वयम् 'आवां' शब्देन (आवां गच्छावः।), अन्ये बालकाः 'वयं' शब्देन (वयं गच्छामः ।) इति बहुवचनं वदन्ति । तथैव अन्ये छात्राः ।

५.४ युवां, यूयम्

त्वं पश्यसि ।

युवां पश्यथः ।

यूयं पश्यथ ।

भाषाभ्यासः

१. योग्यं पर्यायं चिनुत लिखत च ।

१. अहम् ______ । (उपविशामि/उपविशामः)
२. ______ क्रीडामः । (अहं/वयं)
३. वयं ______ । (भ्रमामि/भ्रमामः)
४. वयं ______ । (नमामि/नमामः)
५. ______ हसामि । (अहं/वयं)
६. ______ वदसि । (त्वं/यूयं)
७. ______ क्षिपथ । (त्वं/यूयं)
८. ______ नृत्यसि । (त्वं/यूयं)
९. ______ लिखथः । (त्वं/युवां)
१०. यूयं ______ । (पठसि/पठथ)

६. श्रवणाभ्यासः

वाचनम् → श्रवणम् → अनुवाचनम् → अवबोधनम्

IBJ79H

● **कृतिः–** शिक्षकः कथां कथयति । छात्राः शृण्वन्ति, अवगच्छन्ति, माध्यमभाषया पुनः वदन्ति ।

सत्यप्रियः काष्ठिकः ।

एकः काष्ठिकः काष्ठच्छेदनार्थं वनं गच्छति । अनवधानात् तस्य हस्तात् कुठारः जले पतति । सः चिन्ताकुलः भवति । तदा तत्र देवः आगच्छति । देवः जले मज्जति । सुवर्णकुठारं गृहीत्वा बहिः आगच्छति । सः वदति, ''अपि एषः तव कुठारः ?'' काष्ठिकः वदति– ''न एषः मम कुठारः ।'' तदनन्तरं देवः रौप्यकुठारं दर्शयति । काष्ठिकः तदपि न स्वीकरोति । अन्ते देवः लोहकुठारम् आनयति । काष्ठिकः वदति, ''आम्, एषः एव मम कुठारः ।'' प्रसन्नः देवः तस्मै सर्वान् कुठारान् यच्छति । अहो काष्ठिकस्य निःस्पृहता सत्यप्रियता च !

भाषासूत्रम् – १

क्रियापदानि–१

लट्लकारः (वर्तमानकालः) परस्मैपदम्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	१ 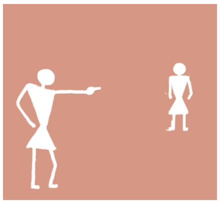 सः	२ 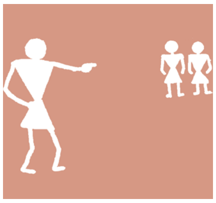 तौ	३ 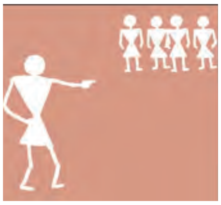 ते
मध्यमपुरुषः	४ 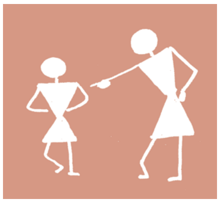 त्वम्	५ युवाम्	६ यूयम्
उत्तमपुरुषः	७ अहम्	८ आवाम्	९ वयम्

प्रथमपुरुषः	खादति १	खादतः २	खादन्ति ३
मध्यमपुरुषः	खादसि ४	खादथः ५	खादथ ६
उत्तमपुरुषः	खादामि ७	खादावः ८	खादामः ९

पञ्चदश वाक्यानि। (परस्मैपदम्) कण्ठस्थीकरणार्थम्।

१ सः बालकः खादति । २ तौ बालकौ खादतः । ३ ते बालकाः खादन्ति ।
१ सा कन्या खादति । २ ते कन्ये खादतः । ३ ताः कन्याः खादन्ति ।
१ तद् अपत्यं खादति । २ ते अपत्ये खादतः । ३ तानि अपत्यानि खादन्ति ।
४. त्वं खादसि । ५. युवां खादथः । ६. यूयं खादथ ।
७. अहं खादामि । ८. आवां खादावः । ९. वयं खादामः ।

एतेषु वाक्येषु ‘खादति’ इति स्थाने पठति, धावति, हसति, खेलति, गच्छति, आगच्छति, उपविशति, उत्तिष्ठति एतेषाम् उपयोगं कृत्वा पुनः वदत स्मरत च ।

क्रियापदस्य मूलं = धातुः ।
धातूनां दश विभागाः = गणाः ।
गणसूचकम् चिह्नम् = गणविकरणम् ।

धातूनां प्रकारद्वयम्

परस्मैपदिनः । आत्मनेपदिनः ।

कालानुसारं पदानुसारं च प्रत्ययाः भवन्ति ।

लट्लकारः (वर्तमानकालः)

परस्मैपदप्रत्ययाः

	ए.व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	ति १	तः २	अन्ति ३
म.पु.	सि ४	थः ५	थ ६
उ.पु.	मि ७	वः ८	मः ९

क्रियापदसूत्रम् – (मूलधातुः + गणविकरणम्) = धात्वङ्गम् + प्रत्ययः = क्रियापदम्
(आदेशः) (चिह्नम्)

गणः	विकरणम्	उदाहरणम्
प्रथमः	अ	पठति
चतुर्थः	य	नृत्यति
षष्ठः	अ	लिखति
दशमः	अय	पूजयति

पठति = पठ् (मूलधातुः) + अ (गणविकरणम्) + ति (प्रत्ययः)

पठ् (१ प. प.) = पठ् + अ = पठ + ति = पठति

नृत् (४ प. प.) = नृत् + य = नृत्य + ति = नृत्यति

लिख् (६ प. प) = लिख् + अ = लिख + ति = लिखति

पूज् (१० प. प) = पूज् + अय = पूजय + ति = पूजयति

आदेशः (एकस्य स्थाने अपरस्य आगमनं नाम आदेशः ।)

आदेशरहितः धातुसमूहः – नम्-नमति, क्रुध्-क्रुध्यति, लिख्-लिखति, पूज्-पूजयति

आदेशसहितः धातुसमूहः – गम्-गच्छ् (१ प. प.) = गच्छ् + अ = गच्छ + ति = गच्छति

स्था [तिष्ठ्] – (**१ प. प.**) = तिष्ठति, पा [पिब्] –(**१ प.प.**) = पिबति

प्रच्छ् [पृच्छ्] – (**६ प. प.**) = पृच्छति, दा [यच्छ्] – (**१ प. प.**) = यच्छति

लट्रूपाणि

पठ् १ प. प.

	ए. व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	पठति	पठतः	पठन्ति
म. पु.	पठसि	पठथः	पठथ
उ.पु.	पठामि	पठावः	पठामः

नृत् ४ प. प.

	ए. व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति
म. पु.	नृत्यसि	नृत्यथः	नृत्यथ
उ. पु.	नृत्यामि	नृत्यावः	नृत्यामः

लिख् ६ प. प.

	ए. व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	लिखति	लिखतः	लिखन्ति
म. पु.	लिखसि	लिखथः	लिखथ
उ.पु.	लिखामि	लिखावः	लिखामः

पूज् १० प. प.

	ए. व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	पूजयति	पूजयतः	पूजयन्ति
म. पु.	पूजयसि	पूजयथः	पूजयथ
उ. पु.	पूजयामि	पूजयावः	पूजयामः

क्रीडा –

१. **क्रियापदसङ्ग्रहः**:– प्रत्येकं छात्रः एकैकं क्रियापदं वदति । एकेन उक्तं क्रियापदम् अन्येन न वक्तव्यम् ।

२. **आशु–अभिनयः**:– एकः छात्रः अभिनयेन क्रियां दर्शयति। अन्ये छात्राः क्रियापदम् अभिजानन्ति वदन्ति च।

३. **क्रियापदशृङ्खला** – एकः छात्रः एकं क्रियापदं वदति । द्वितीयः छात्रः पूर्वोक्तक्रियापदेन सह नूतनं क्रियापदं वदति । तृतीयः छात्रः अनुक्रमेण पूर्वोक्त–क्रियापद–द्वयेन सह नूतनं क्रियापदं वदति । एवं प्रत्येकं छात्रः पूर्वोक्त–क्रियापदैः सह नूतनं क्रियापदं वदति । एवं क्रियापदानां शृङ्खला भवेत् ।

४. **अविलम्बं दशक्रियापदानि वदत ।**

५. **निरन्तरं पञ्चदशवाक्यानि वदत ।**

पठत–बोधत । **अनुस्वारस्य/मकारस्य लेखनम् ।**

१. केवलं शब्दलेखनसमये शब्दान्त–अनुस्वारस्य स्थाने 'म्' इति एव अनुनासिकं लेखनीयम् । यथा–सौजन्यम्, चित्रम् ।

२. अनुस्वारस्य पुरतः व्यञ्जनान्तशब्दः भवेत् तदा (ं) अनुस्वारः लेखनीयः । यथा–वाक्यं रसात्मकं काव्यम्।

३. अनुस्वारस्य पुरतः स्वरः भवेत् तदा 'म्' इति लेखनीयम् । यथा–**वाक्यम्** अतीव रसपूर्णम्।

४. वाक्यान्ते अनुस्वारः भवेत् तदा 'म्' इति एव लेखनीयम् । यथा–हस्तस्य भूषणं **दानम्** ।

संस्कृतलेखननियमानुसारं पुनः लिखत ।

उदा. **सत्यम् कंठस्य भूषणं (अयोग्यम्)।** **सत्यं कण्ठस्य भूषणम् (योग्यम्)।**

१. परोपकारार्थं इदम् शरीरम् ।

२. पिंडे पिंडे मतिः भिन्ना ।

३. सताम् तु संगः सकलम् प्रसूते।

४. सत्संगतिः कथय किम् न करोति पुंसां ।

५. नभोऽन्तरिक्षम् गगनम् अनंतम् सुरवर्त्म खं ।

वर्गपरीक्षाप्रारूपम् । गुणाः – १०

अभ्यासक्रमः– स्वपरिचयः, लिङ्गज्ञानम्, पुरुषज्ञानम्, वचनज्ञानम्, लट्रूपाणि ।

प्रारूपम् – १) चित्रनाम लिखत । (चित्रपदकोषतः) २

२) वचनम् अनुसृत्य चित्रनामानि लिखत । २

३) स्तम्भमेलनं कुरुत । (कर्तृपदं–क्रियापदम्) २

४) सङ्ख्याः लिखत । (अक्षरैः/अङ्कैः) १

५) शब्दान् पृथक् कुरुत । (लिङ्गानुसारम्) १

६) क्रियापदकोष्टकं पूरयत । (लट्रूपाणि) २

वर्गपरीक्षा

१. चित्रनाम लिखत । २

१ ______

२ 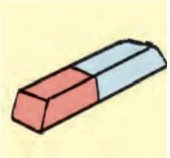 ______

२. वचनम् अनुसृत्य चित्रनाम लिखत । २

१ ______

२ ______

३. स्तम्भमेलनं कुरुत । (केवलं २) २

अ	ब	उत्तराणि
१) महिलाः	गायति	-----
२) पुरुषः	पश्यसि	-----
३) एतौ	नृत्यन्ति	-----
४) त्वम्	वदतः	-----

४. सङ्ख्याः अक्षरैः लिखत । (केवलं १) १) २७ ______ । २) ४३ ______ । १

५. शब्दान् पृथक् कुरुत । (केवलं २) १

शब्दाः	सः	सा	तद्
चन्द्रः, माला, गृहम्, मापिका, विमानम्			

६. क्रियापदकोष्टकं पूरयत । २

	ए. व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	______	धावतः	धावन्ति
म. पु.	धावसि	धावथः	______
उ. पु.	______	______	धावामः

७. वर्णानां संवादः ।

(द्वितीयः घटकः)

अ–आ–इ–ई–उ–ऊ– ऋ–ॠ–लृ –ए–ऐ–ओ–औ

वयं सर्वे स्वराः। ऋ, ॠ, लृ एते अपि स्वराः एव। ऋग्वेदः, ऋषिः आदीनां शब्दानाम् अग्रस्थाने ऋ इति स्वरः ।

ं — अहम् अनुस्वारः । अहं तु स्वराणाम् आश्रयेण एव तिष्ठामि। किं मम उच्चारणं कर्तुम् इच्छसि? तर्हि वद 'अम्' 'आम्' 'इम्' इति ।

ः — अहं विसर्गः । मम अपि उच्चारणं स्वरैः सह भवति । यदि माम् वक्तुम् इच्छसि तर्हि वद, 'अः' 'इः' 'उः' इति ।

क् ख् ग् घ् ङ् — वयं व्यञ्जनानि । वयं सर्वे सहोदराः। 'क' वर्गीयाः। अस्माकम् उच्चारणं कण्ठे भवति। अतः वयं कण्ठ्याः।

च् छ् ज् झ् ञ् — वयम् अपि सहोदराः। 'च' वर्गीयाः। अस्माकम् उच्चारणस्थानम् अस्ति तालुः। अतः वयं तालव्याः।

ट् ठ् ड् ढ् ण् — वयं खलु 'ट' वर्गीयाः । अस्माकम् उच्चारणस्थानं वर्तते मूर्धा । अतः वयं मूर्धन्याः ।

त् थ् द् ध् न् — वयं 'त' वर्गीयाः । वयं दन्त्याः। अस्माकम् उच्चारणे जिह्वा दन्तान् स्पृशति ।

प् फ् ब् भ् म् — वयं 'प' वर्गीयाः । अस्माकम् उच्चारणे ओष्ठौ सम्मिलतः । वयं खलु ओष्ठ्याः ।

य् — अहं तालव्यः।

र् — अहं मूर्धन्यः।

ल् — अहं दन्त्यः।

व् — अहं दन्तोष्ठ्यः।

श् — यदा मम उच्चारणं भवति तदा जिह्वायाः मध्यः तालुं किञ्चित् स्पृशति। यथा शशकः इति शब्दे। अतः अहं तालव्यः।

ष् — यदा मम उच्चारणं भवति तदा जिह्वायाः पृष्ठभागः मूर्धानं किञ्चित् स्पृशति। यथा षट्कोणः इति शब्दे । अतः अहं मूर्धन्यः।

स् — यदा मम उच्चारणं भवति तदा जिह्वायाः अग्रं दन्तान् किञ्चित् स्पृशति। यथा समीरः इति शब्दे। अतः अहं दन्त्यः।

ह् — अहं कण्ठ्यः।

क्ष् — (क् + ष्) एतयोः संयोगेन अहं भवामि। अतः अहं संयुक्ताक्षरम्।

ज्ञ् — (ज् + ञ्) एतयोः संयोगेन अहं भवामि। अतः अहमपि संयुक्ताक्षरम् ।

१. **तालिकां पूरयत ।**

ह्रस्वस्वरः	दीर्घस्वरः
अ	----
---	ई
----	ऊ
ऋ	----

२. **अधोदत्तेषु वर्गेषु योग्यं वर्णं लिखत ।**

ञ्, म्, ङ्, ण्, न्

क् ख् ग् घ् .... ।

च् छ् ज् झ् .... ।

ट् ठ् ड् ढ् .... ।

त् थ् द् ध् .... ।

प् फ् ब् भ् .... ।

IBT3BJ

३. **अधोदत्तान् शब्दान् पश्यत, पठत, उच्चारणभेदम् अवगच्छत ।**

आशयः, विषयः, मशकः, मूषकः, सकलः, शकलः ।

४. **समूहेतरं वर्णं चिनुत ।**

१) क् ख् ग् ङ् ठ्

२) प् छ् फ् म् भ्

३) ई ए उ क्ष् ओ

४) न् ध् थ् च् द्

५. **शुद्धं शब्दं चिनुत ।**

१) रूचा - ऋचा   २) पृथ्वी - प्रृथ्वी

३) ऋणम् - रुणम्   ४) रूषिः- ऋषिः

५) विष्वासः- विश्वासः

६. **शब्दकोषे 'ज्ञानम्' तथा 'क्षमा' इति शब्दद्वयम् अन्विष्यत ।**

७. **अनुपठत-देवः, मालाः, कविः, नदीः, मतिः, भानुः, धेनूः, देवैः, नद्योः, मतेः, गौः ।**

पठत-बोधत

- पिनाक-फणि-बालेन्दु-भस्म-मन्दाकिनीयुता ।
  पवर्गरचितामूर्तिरपवर्गप्रदायिनी ।।

वर्णमाला ।

स्वराः (१३)

१) ह्रस्व-स्वराः- अ इ उ ऋ लृ

२) दीर्घ-स्वराः- आ ई ऊ ॠ

३) संयुक्त -दीर्घस्वराः- ए (अ/आ + इ/ई)

ऐ (अ/आ + ए)

ओ (अ/आ + उ/ऊ)

औ (अ/आ + ओ/अ)

स्वराश्रितौ (२)- अनुस्वारः (ं)

विसर्गः (ः) च ।

व्यञ्जनानि (३३)

१) वर्गीयव्यञ्जनानि

कु (क वर्गः)	क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
चु (च वर्गः)	च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
टु (ट वर्गः)	ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
तु (त वर्गः)	त्	थ्	द्	ध	न्
पु (प वर्गः)	प्	फ्	ब्	भ्	म्

२) अवर्गीयव्यञ्जनानि

(१) अन्तःस्थव्यञ्जनानि य् र् ल् व्

(२) उष्मव्यञ्जनानि श् ष् स् ह्

अभिजातसंस्कृते 'ळ्' नास्ति, केवलं वैदिकसूक्तेषु ।

८.१ सम्बन्धवाचका: ।

८.१.१

दशरथ:	पिता ←	राम:	
रावण:	पुत्र: →	मेघनाद:	
धृतराष्ट्र:		दुर्योधन:	
राम:		लव:	
भीम:		घटोत्कच:	

कस्य पुत्र: राम: ? दशरथस्य पुत्र: राम: ।
कस्य पिता दशरथ: ? रामस्य पिता दशरथ: ।

१. रावणस्य पुत्र: मेघनाद: । ५. मेघनादस्य पिता रावण: ।
२. _____ पुत्र: दुर्योधन: । ६. दुर्योधनस्य _____ _____।
३._____ _____ लव: । ७. _____ पिता राम: ।
४. भीमस्य _____ _____। ८. _____ पिता _____।

८.१.२

रामायणम्	कवि: →	वाल्मीकि:
महाभारतम्		व्यास:
रघुवंशम्		कालिदास:
गीतगोविन्दम्		जयदेव:

१. रामायणस्य कवि: वाल्मीकि: ।
२. महाभारतस्य कवि: व्यास: ।
३. _____________ कवि: कालिदास: ।
४. _____________ कवि: जयदेव: ।

८.१.३

सीता	पति: →	राम:
ऊर्मिला	पत्नी ←	लक्ष्मण:
रमा		माधव:
पार्वती		शिव:
रुक्मिणी		विठ्ठल:

कस्य पत्नी सीता ? रामस्य पत्नी सीता ।
कस्या: पति: राम: ? सीताया: पति: राम: ।

१. _________ पति: लक्ष्मण: । ५. ________ पत्नी ऊर्मिला ।
२. _________ पति: माधव: । ६.____ पत्नी________ ।
३. पार्वत्या: पति: शिव: । ७. _______ पत्नी पार्वती ।
४. _________ पति: विठ्ठल: । ८. _____ _____ _____।

८.१.४ तव–मम

एषा मम पाठशाला ।
एषा तव पाठशाला।
एष: मम स्यूत: ।
एतस्य वर्ण: नील: ।
एषा तव कूपी ।
एतस्या: वर्ण: रक्त: ।

८.१.५ तस्य–तस्या:

स: बालक: । तद् तस्य पुस्तकम् ।
पुस्तकस्य नाम 'आमोद:' ।
सा तस्य लेखनी ।
तस्या: वर्ण: कृष्ण: ।

सा महिला ।
तस्या: शाटिका पीता ।
तस्या: स्यूत: कृष्ण: ।

● **कृतिः–** छात्रः स्वसमीपे तथा च दूरे उपविष्टस्य छात्रस्य नाम कथयति ।

यथा– एतस्य नाम हरीशः । एतस्याः नाम रमा ।

तस्य नाम मकरन्दः । तस्याः नाम उमा ।

भाषाभ्यासः

१. योग्येन रूपेण गीतं पूरयत ।

(काक) ________ वर्णः कृष्णः कृष्णः । (आम्र) ________ वर्णः पीतः पीतः ।

(पर्ण) ________ वर्णः हरितः हरितः । (गगन) ________ वर्णः नीलः नीलः ।

२. वाक्यानि लिखत।

शर्करा → स्वादः → मधुरः ________________

यानम् → वेगः → अधिकः ________________

बालकः → युतकम् → मलिनम् ________________

नदी → जलम् → शीतम् ________________

३. मेलनं कुरुत ।

एषः	मम
तद्	एतस्य
अहम्	तस्य
त्वम्	एतस्याः
एषा	तव

४. शब्दरूपाणि लिखत । यथा देवः–देवस्य

१) सूर्यः २) स्यूतः ३) गणेशः ४) पादपः
५) माला ६) बालिका ७) मापिका ८) शाटिका
९) नदी १०) द्रोणी २) वेल्लनी १२) कर्तरी
१३) जलम् १४) गृहम् १५) वनम् १६) शरीरम्
१७) अहम् १८) एषा १९) त्वम् २०) तत्

५. चित्रस्थ–शब्दानाम् आधारेण वाक्यानि रचयत। यथा–पाठशालायाः पुरतः ध्वजस्तम्भः अस्ति।

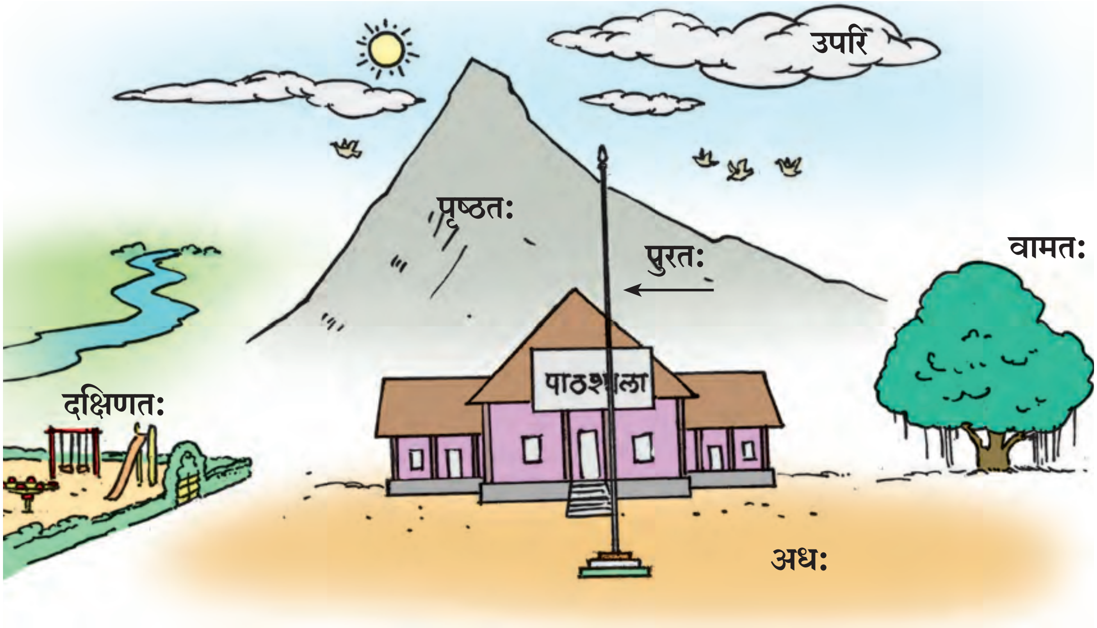

८.२ कुत्र अस्ति ?

८.२.१

फलं कुत्र अस्ति ?
फलं वृक्षे अस्ति ।

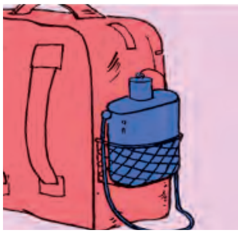

कूपी कुत्र अस्ति ?
कूपी स्यूते अस्ति ।

चन्द्रः कुत्र ?
चन्द्रः गगने ।

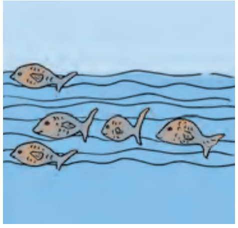

मीनाः कुत्र तरन्ति ?
मीनाः जले तरन्ति ।

- **कृतिः**-शिक्षकः शब्दं वदति । छात्राः शब्दरूपं वदन्ति । यथा वर्गः-वर्गे
  (अ) (शब्दाः- हस्तः, फलकः, मार्गः, पर्वतः, आसन्दः, घटः, कर्णः, विद्यालयः)
- **कृतिः**- शिक्षकः शब्दं वदति । छात्राः शब्दरूपं वदन्ति । यथा गृहम्-गृहे ।
  (आ) (शब्दाः- पात्रम्, द्वारम्, मुखम्, पुष्पम्, फलम्, शाकम्, पुस्तकम्, पानकम्, दुग्धम्, उद्यानम्)

८.२.२

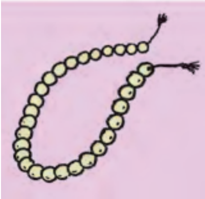

मौक्तिकानि कुत्र ?
मौक्तिकानि मालायाम् ।

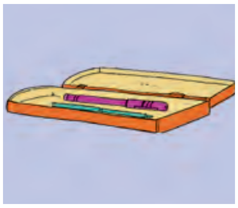

लेखनी कुत्र ?
लेखनी पेटिकायाम् ।

नौका कुत्र वहति ?
नौका नद्यां वहति ।

जलं कुत्र अस्ति ?
जलं द्रोण्याम् अस्ति ।

- **कृतिः**- शिक्षकः शब्दं वदति । छात्राः शब्दरूपं वदन्ति । यथा-शाटिका-शाटिकायाम् ।
  (इ) (शब्दाः- मापिका, नासिका, नलिका, पाठशाला, मार्गिका, मञ्जूषा, शर्करा, वाटिका, दोला)
- **कृतिः**- शिक्षकः शब्दं वदति । छात्राः शब्दरूपं वदन्ति । यथा, नदी-नद्याम् ।
  (ई) (शब्दाः- कर्तरी, मार्जनी, लेखनी, पुनःपूरणी, घटी, कूपी)

भाषाभ्यासः

१. अर्थपूर्णानि वाक्यानि रचयत ।

(पर्वत)	मन्दिरम्	अस्ति नास्ति
(दुग्ध)	शर्करा	
(लेखनी)	मसी	
(वाटिका)	दोला	
(पुस्तक)	गीतम्	

२. जलं कुत्र अस्ति ? इति लिखत ।

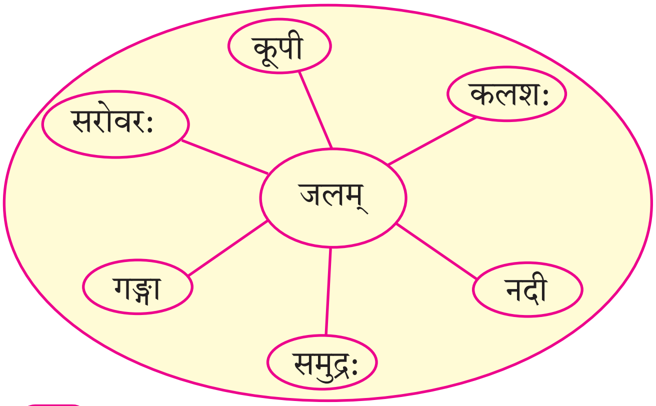

८.३ सहायका: ।

८.३.१

स: सुधाखण्डेन लिखति ।

अहं चरणेन ताडयामि ।

अहं चमसेन खादामि ।

सा हस्तेन वादयति ।

• **कृति:–** शिक्षक: एकैकं शब्दं वदति । दन्तकूर्च:, चरण:, मार्जक:, दन्त:, कर्ण:, स्यूत:, दीप:, सङ्गणक:, कलश:, ताल:, खड्ग:, बाण: इति शब्दानां योग्यरूपाणि छात्रा: वदन्ति । यथा हस्त:–हस्तेन

८.३.२

स: यानेन गच्छति ।

अहं मुखेन वदामि ।

सा वस्त्रेण मार्जयति ।

मर्कट: व्यजनेन वीजयति ।

• **कृति:–** शिक्षक: शब्दं वदति । नेत्रम्, वाहनम्, जलम्, वस्त्रम्, यन्त्रम्, व्यजनम्, पुस्तकम्, भाण्डम्, शस्त्रम् इति शब्दानां योग्यरूपाणि छात्रा: वदन्ति । यथा नेत्रम्–नेत्रेण ।

८.३.३

सा मापिकया आलिखति ।

बालिका छुरिकया कर्तयति ।

माता वेल्लन्या रोटिका: करोति ।

बालक: कूप्या दुग्धं पिबति ।

• **कृति:–** शिक्षक: शब्दं वदति । रोटिका, पुस्तिका, कपाटिका, पेटिका, नलिका, उत्पीठिका, शर्करा, गुलिका, पुत्तलिका, कुञ्चिका, मार्जनी, अङ्गुली, पुन:पूरणी, अङ्कनी, कर्तरी, घटी इति शब्दानां योग्यरूपाणि छात्रा: वदन्ति । यथा शाटिका–शाटिकया, नदी–नद्या ।

भाषाभ्यास:

१. वाक्यानि पूरयत ।

१) महिला (द्रोणी) जलम् आनयति ।
२) बालक: (चमस) खादति ।
३) सा (हस्त) रोटिकां खादति ।
४) स: (दण्ड) ताडयति ।
५) सा (जल) मुखं प्रक्षालयति ।
६) अहं (कुञ्चिका) तालम् उद्घाटयामि ।

८.३.४ सह

मन्दार: निनादेन सह खेलति । शिक्षिका छात्रया सह श्लोकं पठति । नीला मोहिन्या सह पुस्तकं पठति ।

८.३.५ विना

मत्स्या: जलेन विना न जीवन्ति । बालक: लड्डुकेन विना किमपि न खादति । वृद्ध: उपनेत्रेण विना न पठति।

- **कृति:–** शिक्षक: छात्रान् प्रश्नं पृच्छति, 'त्वं केन सह लिखसि/क्रीडसि/खादसि?' स्वमित्रस्य नाम योजयित्वा छात्र: उत्तरं वदति ।

गायत! नन्दत!

राम: याति
सीतया सह ।
कुत्र स: याति?
सरयूनदीम् ।।१।।

कृष्ण: याति
राधया सह
कुत्र स: याति?
यमुनानदीम् ।।२।।

विठ्ठल: याति
रुक्मिण्या सह ।
कुत्र स: याति?
चन्द्रभागाम् ।।३।।

– शिशुगीतानि १अॅप् त: ।

अनुस्वारस्य उच्चारणं लेखनं च ।

गंगा, रोमांच:, घंटा, दंत:, जंबूक:– इति शब्देषु अनुस्वार: समान:, परन्तु अनुस्वारस्य उच्चारणं न समानम्। तत्र किं कारणम्? अनुस्वारस्य परे य: वर्ण: तदनुसारम् उच्चारणं भवति ।

यथा– गंगा

- अनुस्वारस्य परे 'ग'कार: । गकार: क वर्गे अस्ति । (क्, ख्, ग्, घ्, ङ्)
- क वर्गस्य अनुनासिकम् ङ् इति ।
- अत: गंगा इति शब्दे अनुस्वारस्थाने वर्गीयस्य अनुनासिकस्य उच्चारणं भवति । गंगा = गङ्गा(गङ्गा)।

तथैव– रोमांच:–	च्, छ्, ज्, झ्, **ञ्**	=	रोमाञ्च:	(रोमाञ्च:)
घंटा –	ट्, ठ्, ड्, ढ्, **ण्**	=	घण्टा	(घण्टा)
दंत: –	त्, थ्, द्, ध्, **न्**	=	दन्त:	(दन्त:)
जंबूक: –	प्, फ्, ब्, भ्, **म्**	=	जम्बूक:	(जम्बूक:)

- अनुस्वारस्य परे अवर्गीय-वर्ण: भवति तदा अनुस्वार: एव लेखितव्य: । यथा हंस:, संवाद:

योग्यम् अनुनासिकं योजयित्वा शब्दं पुन: लिखत । उदा. – अंजलि:– अञ्जलि:
मंदाकिनी, नागेंद्र:, शंका, पंच, कंपनम्, लंबितम्, भुजंग:, तांडवम्, संभ्रम:, चंद्र:, संख्या, नंदिनी, संतति:, अंबुजम्, मंडूक:, सिंचनम्, निंब:, कुंचिका, कंटक:

८.४ किम्? किम्?

८.४.१

१. **चित्रं दृष्ट्वा प्रश्नान् पठत ।**

१) बालक: किं पठति? (पुस्तक)
२) वृद्ध: किं धरति? (छत्र)
३) शुनक: किं खादति? (रोटिका)
४) बालिका किं क्षिपति? (कन्दुक)
५) महिला किं नयति? (द्रोणी)
६) वृद्धा किं पश्यति? (बालिका)

चित्रवर्णनं पठत ।

१) बालक: पुस्तकं पठति ।
२) वृद्ध: छत्रं धरति ।
३) शुनक: रोटिकां खादति ।
४) बालिका कन्दुकं क्षिपति ।
५) महिला द्रोणीं नयति ।
६) वृद्धा बालिकां पश्यति ।

भाषाभ्यास:

१. **'किम्' शब्दस्य स्थाने उत्तरं योजयत । वाक्यं पुन: वदत ।**

१) मर्कट: किं खादति? (कदलीफल)
२) गज: किं क्षिपति? (जल)
३) शुक: किं खादति? (मरीचिका)
४) बालक: किं स्वीकरोति? (लड्डुक)
५) छात्रा किं वदति? (श्लोक)
६) पुरुष: किं पश्यति? (नदी)

क्रीडा– अभिनयक्रीडा – शिक्षक: छात्राय वाक्यं कथयति । छात्र: वाक्यस्य अभिनयं करोति । तस्य मित्राणि वाक्यम् अभिजानन्ति ।

८.४.२ बालक: कुत्र गच्छति?

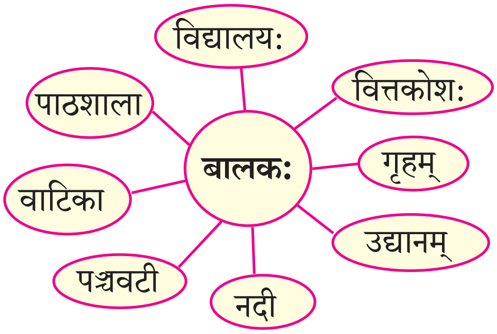

वाक्यानि कुरुत ।

राम:	(सरयूनदी)	गच्छति ।
विठ्ठल:	(चन्द्रभागा)	
छात्र:	(विद्यालय)	
माता	(पाकगृह)	
वृद्धा	(देवालय)	

बालक: विद्यालयं गच्छति ।
बालक: वाटिकां गच्छति ।

८.५ कस्मै ? कस्यै ?

कन्या आपणिकाय
धनं यच्छति ।

यूयं पठनाय
विद्यालयं गच्छथ ।

छात्राः शिक्षिकायै
पुष्पाणि यच्छन्ति ।

आचार्याय नमः ।

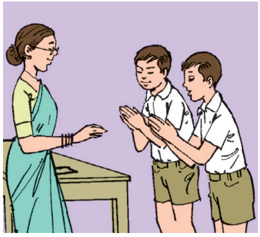

शिक्षिकायै नमः ।

जनन्यै नमः ।

भाषाभ्यासः

१. वाक्यानि पूरयत ।

१. ________ (गणेश) नमः ।
२. ________ (सरस्वती) नमः ।
३. सः ________ (बाल) लड्डुकं यच्छति ।
४. ते ________ (भोजन) उपाहारगृहं गच्छन्ति ।
५. वयं ________ (वृद्धा) पुष्पाणि यच्छामः ।
६. त्वं ________ (मित्र) लेखनीं यच्छसि ।

२. महिला कस्मै किं यच्छति ? इति लिखत ।

	(बालक)	मोदकं	
	(बालिका)	कूपीं	
महिला	(भिक्षुक)	वस्त्रं	यच्छति ।
	(सेविका)	धनं	
	(मातामही)	प्रातराशं	
	(आपणिक)	नाणकं	

३. किमर्थं कुत्र गच्छति ? इति लिखत ।

	(पठन)	शालां	
	(वाचन)	ग्रन्थालयं	
बालकः	(व्यायाम)	व्यायामशालां	गच्छति ।
	(वस्तुक्रयण)	आपणं	
	(पूजन)	मन्दिरं	
	(खादन)	उपाहारगृहं	

८.६ कस्मात् स्थानात् ?

८.६.१

वित्तकोषः

रेलस्थानकम्

पाठशाला

नदी

एषः गृहम् आगच्छति । एषः कुतः गृहम् आगच्छति ?–

एषः वित्तकोषात् गृहम् आगच्छति । एषः रेलस्थानकात् गृहम् आगच्छति ।

एषः पाठशालायाः गृहम् आगच्छति । एषः नद्याः गृहम् आगच्छति ।

मिहिरः ग्रन्थालयं गच्छति । ग्रन्थालयात् गृहम् आगच्छति ।
अवनी मन्दिरं गच्छति । मन्दिरात् गृहम् आगच्छति ।
महिला वाटिकां गच्छति । वाटिकायाः गृहम् आगच्छति ।
पितामहः नगरीं गच्छति । नगर्याः गृहम् आगच्छति ।

- **कृतिः–** शिक्षकः शब्दं वदति । छात्राः शब्दरूपं वदन्ति ।

यथा–ग्रन्थालयः–ग्रन्थालयात् (पृष्ठ २४–'अ' तः शब्दाः), उद्यानम् –उद्यानात् (पृष्ठ २४–'आ' तः शब्दाः), पाठशाला–पाठशालायाः (पृष्ठ २४–'इ' तःशब्दाः), नदी–नद्याः (पृष्ठ २४–'ई' तः शब्दाः)

८.६.२

वृक्षात् फलं पतति ।

मेघात् जलं पतति ।

आसन्दात् गिरीशः पतति ।

बालकः अश्वात् पतति ।

भाषाभ्यासः

१. चित्रं दृष्ट्वा वाक्यानि वदत ।

(हस्त) करवस्त्रं पतति ।

(पेटिका) सा पुस्तकं स्वीकरोति ।

(क्षेत्र) कृषीवलः आगच्छति ।

(नदी) माता आगच्छति ।